

ŹRÓDŁA REKOPISMIENNE Z ARCHIWÓW POLSKICH DO DZIEJÓW KULTURKAMPFU W ARCHIDIECEZJACH GNIEŹNIEŃSKIEJ I POZNAŃSKIEJ

1. UWAGI WSTĘPNE

I

Kulturkampf był zjawiskiem, który przez kilkanaście lat absorbował cały niemal aparat państwowy Prus. Na szczęblu władz centralnych w zagadnienie polityki kościelnej tych czasów włączone było w pierwszym rzędzie ministerstwo spraw duchownych, szkolnych i medycznych na czele z Falkiem (do r. 1879), dalej Puttamerem i w końcowej fazie kulturkampfu Gosslerem. Zaangażowanie aparatu policyjnego w realizację ustawodawstwa kulturkampfu wymagało również zaktywizowania się ministerstwa spraw wewnętrznych. Wreszcie kwestie kościelno-majątkowe, wykorzystywane głównie jako narzędzie walki z opornym duchowieństwem, wciągnęły w wir walki kulturalnej także ministerstwo finansów.

Innego rodzaju, i bez wątpienia ważniejszą niż wymienione czynniki rolę, odegrał w kulturkampfie główny jego inspirator, kanclerz Rzeszy Niemieckiej i Królestwa Pruskiego Otto Bismarck, a na szczęblu polityki międzynarodowej — włączając w to pertraktację z Watykanem — ministerstwo spraw zagranicznych.

To tylko najważniejsze władze centralne, których materiały archiwalne stanowią źródło niezbędne do opracowania całokształtu dziejów kulturkampfu.

Akta wytworzone, szczególnie przez dwa na początku wymienione ministerstwa, spotyka się jednak również w spuściźnie aktowej po ówczesnych pruskich władzach terenowych, na pierwszym miejscu w zespole Naczelnego Prezydium Prowincji Poznańskiej, a następnie, choć rzadziej, w archiwach dawnych regencji poznańskiej i bydgoskiej.

Akta proveniencji ministerialnej w wymienionych trzech zbiorach stanowią podstawowy i najbardziej wartościowy materiał źródłowy, pozwalają bowiem zapoznać się z kierunkiem polityki rządu wobec Kościoła na terenie obu archidiecezji w czasie kulturkampfu; były one wytycznymi dla postępowania władz terenowych. Poza tym dokumenty ministerialne uwidoczniają oficjalną interpretację ustawodawstwa okresu kulturkampfu. W zasadzie jednak ten typ źródeł, razem z tekstami ustaw kościelno-politycz-

nych, dopuszcza jedynie naszkicowanie zarysów stanu prawnego, jaki wytworzony został w czasie walki kulturalnej na terenie życia kościelnego. Okazuje się jednak, że rzeczywistość często odbiega daleko od norm, jakimi usiłowano ją odgórnie ukształtować.

Stan faktyczny, a więc praktyczne zastosowanie ustaw i zarządzeń władz centralnych obrazują w sposób najbardziej ogólny liczne w tym czasie raporty naczelnego prezesa w Poznaniu kierowane do ministra wyznań, rzadziej spraw wewnętrznych. Nie wszystkie one zachowały się w aktach Naczelnego Prezydium w Poznaniu, ale znaczna ich większość w postaci, źle zresztą czytelnych brulionów, jest do dyspozycji. Raporty Naczelnego Prezydium, aczkolwiek w wielu dziedzinach bardzo szczegółowe, nie odzwierciedlają jednak systemu, jaki przyjęły wszystkie szczeble władz terenowych w swych usiłowaniach zastosowania ustawodawstwa kulturkampfu. Tu więc trzeba sięgnąć do akt regencyjnych, bardziej jeszcze Prezydium Policji w Poznaniu, a nawet mniejszych zespołów akt kościelnych przechowywanych w archiwach diecezjalnych, parafialnych i państwowych. Te akta władz niższych, państwowych czy kościelnych, zawierają materiały cząstkowe, najczęściej dotyczące poszczególnych miejscowości czy parafii, w najlepszym razie powiatów. Ale zarówno sprawozdania policyjne względnie landrackie, jak również różnego rodzaju zestawienia, wreszcie korespondencja w drobnych nieraz sprawach pozwalają doskonale rozszyfrować nastroje towarzyszące walce oraz stopień zaangażowania w niej władz państwowych i duchowieństwa.

II

Tak ogólnie scharakteryzowany materiał archiwalny, jaki pragniemy niżej bardziej szczegółowo przedstawić w postaci konkretnego podania tytułów akt z krótkimi regestrami ich treści, znajduje się w następujących archiwach i zespołach:

1. Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego (APP):

a. Zespół: Naczelne Prezydium. Dział: Kirchen-und Schulwesen (XXIV),

b. Zespół: Prezydium Policji.

2. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (WAPB):

a. Zespół: Regencja Bydgoska,

b. Zespół: Akta miasta Żnina,

c. Akta dekanalne i parafialne.

3. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (akta w stadium porządkowania, dlatego nie podajemy zespołów).

4. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu.

5. Archiwa parafialne: Par. św. Wawrzyńca w Nakle,

Par. Farnej w Bydgoszczy,

Par. w Dembowie.

Najważniejsze znaczenie mają akta obu zespołów Archiwum Państwowego M. Poznania i Województwa Poznańskiego. Uzupełnieniem ich są zbiory archiwum bydgoskiego. Archiwa kościelne posiadają na omawiany temat akta raczej niekompletne, szątkowe. Jest to zresztą częściowo zrozumiałe, gdy weźmiemy pod uwagę fakt, że od czerwca roku 1874 do końca kulturkampfu konsystorze w Gnieźnie i w Poznaniu nie urzędowały. Całkowicie wyjątkowy charakter i szczególną wartość posiadają listy arcybiskupa Ledóchowskiego pisane z Rzymu do tajnych delegatów, zarządzających w czasie kulturkampfu

obu archidiecezjami. Stanowią one w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu jedyną ważną dla dziejów kulturkampfu pozycję źródłową¹.

Archiwa, a raczej zbiory, dekanalne i parafialne dostarczają jedynie pewnych szczegółowych materiałów, głównie dla spraw majątkowych. Bardziej ogólną wartość mają w nich, nieliczne zresztą, materiały na temat kongregacji dekanalnych².

III

Najbardziej skomplikowaną sprawą jest podział omawianych źródeł na poszczególne ich grupy. Ze względów praktycznych podstawą zasadniczego rozgraniczenia muszą być archiwa, z których akta pochodzą. W ramach tego podziału następnymi stopniami będą zespoły. Wewnątrz zespołów można jedynie zestawić poszczególne teczki, kierując się podobieństwem spraw, jakich ich zawartość dotyczy. Uszeregowanie chronologiczne, niekonieczne tu, jest ponadto trudne do przeprowadzenia, ponieważ na ogół występują materiały odrębne gatunkowo, chociaż odnoszące się do jednakowych granic czasowych. Pewnemu wyodrębnieniu w osobną grupę mogą ulec akta traktujące o sprawach majątkowych, ale i tu stworzenie osobnego działu byłoby sztuczne, gdyż materiały te pochodzą od tych samych władz co reszta, a różnią się od niej jedynie tym, że naświetlają wykonanie innych ustaw mających, z wyjątkiem dwóch (ustawa z 20 VI 1875 o zarządzie majątkiem w gminach katolickich i ustawa z 7 VI 1876 o nadzorze nad zarządem majątkowym w diecezjach katolickich), tylko przejściowe znaczenie.

Rzeczowe uszeregowanie źródeł miałyby tu oczywiście nie mały walor, ale z drugiej strony nosiłoby w sobie pewne niebezpieczeństwo — powodując sztuczne oddzielenie od siebie źródeł zazębiających się w dziedzinie większej ilości spraw. Pozostaje więc tylko zachowanie metody podziału przyjętej w niżej przytoczonym zestawieniu akt. Stosunkowo mała ilość akt pozwoli zapewne, nawet przy brakach tego podziału, utrzymać należyłą przejrzystość materiału.

IV

Przy wykazie akt poniechano zewnętrznego ich opisu. Należy więc kilka słów temu poświęcić. Jak wszystkie nowsze akta, mają i niżej podane zewnętrzną postać teczek kartonowych, z których każda dotyczy pewnej rzeczowej całości spraw urzędowych, z wewnętrznym układem chronologicznym. Wszystkie omawiane materiały, o nierównym formacie poszczególnych dokumentów (przeważnie format A 4) zachowane są w dobrym stanie. W większości pisane są w języku niemieckim, bardzo często pismem mało czytelnym (gotyckim), gdy chodzi o bruliony. Większość akt nie jest foliowana, co zadecydowało o tym, że nie podaje się objętości poszczególnych teczek. W pewnym stopniu brak ten uzupełnia umieszczona pod tytułem każdego posytku notatka o jego zawartości.

¹ Materiały z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu są być może tutaj niekompletne. Bliższych informacji mesposób jednak udzielić bez zaznajomienia się z inwentarzem akt, który był dla mnie niedostępny.

² Archiwalia pochodzące ze zbiorów parafialnych istnieją również w parafiach tutaj nie wyszczególnionych, są one jednak w treści swej identyczne z przykładowo przytoczonymi materiałami. Dla dziejów kulturkampfu posiadają one wartość ograniczoną, raczej ilustracyjną.

2. WYKAZ AKT

1. ARCHIWUM PAŃSTWOWE M. POZNANIA I WOJEWÓDZTWA POZNAŃSKIEGO

a. Zespół: Akta Naczelnego Prezydium. Dział: Sprawy kościelne i szkolne (Skrót: N.P. XXIV):

1. *Acta betreffend die Ausführung der kirchenpolitischen Gesetze im Allgemeinen. 1873* (sygn. D IIIa 72).

Treść: Spisy neoprezbyterów wyświęconych przez arcybiskupa Ledóchowskiego w r. 1873, neoprezbyterów, którzy ukończyli studia na uniwersytecie w Innsbrucku i wyświęconych za granicą (1878), księży rządowych w obu archidiecezjach. Kilka szczegółowych instrukcji na temat wprowadzenia w życie ustawy z 11 V 1873 r.

2. *Acta betreffend die in Folge des Gesetzes vom 11.V.1873 erfolgte Beschlagnahme der Kirchenbücher bei den gesetzwidrig angestellten Geistlichen. 1873—1887* (sygn. D IIIa 89)³.

Treść: Wykazy parafii, z których zabrano księgi i pieczęcie, korespondencja w sprawie pozostawienia ksiąg kościelnych (metrykalnych) wikariuszom po śmierci proboszcza i odpowiednie decyzje władz (negatywne). Pertraktacje z biskupem chełmińskim Marwiczem (1884—1886) w sprawie dyspens od ustawy z 11 V 1873 r. oraz wykaz duchownych uznanych przez państwo za zdolnych do prowadzenia ksiąg metrykalnych w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej.

3. *Acta betreffend die Amtshandlungen gesetzwidrig angestellten Geistlichen* (sygn. D III a 90).

Treść: Dochodzenia i kary przeciwko tzw. księżom nieprawnie działającym (r. 1873). Korespondencja między naczelnym prezesem, landratami, prokuratorami i władzami policyjnymi w tej sprawie. Sprawozdania Naczelnego Prezydium w Poznaniu dla ministra wyznań. Rozporządzenia ministerialne.

4. *Acta betreffend die Nachweisungen über Bestrafung katholischer Geistlichen wegen Übertretung des Gesetzes vom 11.V.1873. 1873—1874* (sygn. D IIIa 94).

Treść: Wykazy z podaniem nazwiska kapłana, zajmowanego stanowiska, miejsca pracy, sądu skazującego, daty wyroku i kary w wartości pieniężnej i terminach aresztu. Spisy są kompletne do dnia 14 VII 1874 r.

5. *Acta betreffend die Verhinderung der unbefugten Ausübung von Kirchenämtern auf Grund des Reichsgesetzes vom 4.V.1874. Vol. I. 1874—1881, Vol. II. 1882—1886* (sygn. D IIIa 74)⁴.

³ Pełny tytuł ustawy z 11 V 1873 r. brzmiał: Gesetz über die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen. Por. *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1873* s. 191 nn. (Cyt. *Gesetz-Sammlung*). Ustawa dzieliła się na dwie części. W pierwszej zawarte były postanowienia dotyczące wykształcenia i wychowania alumnów seminariów duchownych i innych instytucji kościelnych, mających na celu bliższe lub dalsze przygotowanie do kapłaństwa. Zakłady te miały być poddane nadzorowi państwowemu, łącznie z wizytowaniem wewnętrznych zajęć i zatwierdzeniem programu nauczania. Kandydatów do stanu duchownego, w myśl ustawy, obowiązywać miała matura niemieckiego państwowego gimnazjum, trzyletnie studium teologii na jednym z uniwersytetów niemieckich oraz zdanie tzw. egzaminu państwowego. W dziedzinie obsadzania stanowisk kościelnych ustawa przewidywała zatwierdzanie wszystkich nominacji na urzędy duszpasterskie przez władze państwowe oraz wymagała od kandydata na te stanowiska obywatelstwa niemieckiego. Przekroczenie ustawy przez władze kościelne i księży podlegało surowym karom pieniężnym lub więzieniu.

⁴ Pełny tytuł ustawy z 4 V 1874 brzmiał: Reichsgesetz betreffend die Verhinderung der unbefugten Ausübung von Kirchenämtern. Por. *Reichs-Gesetzblatt 1874* s. 43 nn. Ustawa

Treść: Sprawozdania Naczelnego Prezydium dla ministra wyznań. Rozporządzenia ministerialne. Korespondencja i decyzje w sprawie poszczególnych wypadków „nieprawnej” działalności księży; wykazy ukaranych pieniężnie, więzieniem i banicją. Sprawozdania rejencji poznańskiej i bydgoskiej z działalności władz terenowych przeciwko księzom. W pismach władz centralnych — godne uwagi zmiany ich nastawienia w zależności od fazy kulturkampfu.

6. *Acta betreffend die Ausübung geistlicher Amtshandlungen in unbesetzten katholischen Pfarreien. 1876—1885* (sygn. D IIIa 96).

Treść: Sprawozdania policyjne na temat działalności tzw. księży misjonarzy w parafiach osieroconych⁵. Decyzja władz w sprawie osiedlania się tych księży na opuszczonych plebaniach po ustawie łagodzącej, ustawodawstwo kulturkampfu, z 11 VII 1883 r.⁶

7. *Acta betreffend die Ausführung des Gesetzes vom 21.V.1874. 1874—1875* (sygn. D IIIa 75)⁷.

Treść: Ogólne rozporządzenia ministerstwa wyznań w sprawie wykonania ustawy z 21 V. Korespondencja Naczelnego Prezydium z landratami dotycząca wyborów proboszczów przez parafie. Regulamin wyborów

8. *Acta betreffend die Ausübung des landesherrlichen Aufsichtrechts in Bezug auf das den Bischöfen über Geistlichen ihrer Diözesen zutreffende Recht der Kirchenzucht, insbesondere auch nach dem Gesetze vom 12.V.1873, ferner betreffend die Beaufsichtigung der Demeriten Anstalt in Storchnest. 1828—1876* (sygn. D IIIa 63b)⁸.

ta przewidywała wydalanie z pewnych okręgów Prus, a nawet z granic Rzeszy Niemieckiej, duchownych, którzy, po wyroku skazującym za sprzeczną z ustawą z 11 V 1873 r. działalność duszpasterską, podejmowali ją na nowo lub tym, którzy wykonywali jakiegokolwiek czynności kościelne niezgodne z przepisami państwowymi.

⁵ Tzw. księża misjonarze rekrutowali się z duchowieństwa, które wskutek ustawy z 11 V 1873 r. zostało pozbawione możliwości oficjalnego sprawowania duszpasterstwa. Działali oni tajnie obsługując osierocone parafie i tworzyli zorganizowany przez ks. Jana Koźmiana w r. 1875 Związek Misyjny Kleru. Por. Z. Zieliński: Wykonanie ustawy Sejmu Pruskiego z 11 V 1873 r. o kształceniu i zatrudnieniu duchowieństwa na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1873—1887. W: *Studia Historyczne*. T. 2. Lublin 1968 s. 122 nn. oraz W. Smigielski: Między ołtarzem a więzieniem. Wspomnienia z kulturkampfu 1875—1878. Poznań 1937 s. 14—15.

⁶ Z tzw. ustaw łagodzących, jakie wychodziły w latach 1880, 1882 i 1883, mających na celu usunięcie niektórych momentów represyjnych z ustawodawstwa kulturkampfu a także umożliwienie ograniczonej przez nie działalności duszpasterskiej, szczególne znaczenie miała ustawa wydana 11 VII 1883 r. nosząca tytuł: Gesetz, betreffend Abänderung der kirchenpolitischen Gesetze. Por. *Gesetz-Sammlung* 1883. Nie znosiła ona, podobnie jak poprzednie, ustawodawstwa kulturkampfu, pozwalając jedynie państwu na zawieszanie wykonania niektórych praw; otworzyła jednak możliwość starania się o dyspensy państwowe dla księży, niezdolnych w myśl przepisów państwowych do sprawowania duszpasterstwa. Dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, nie posiadających uznanej przez władze państwowe zwierzchności kościelnej, o dyspensy starał się biskup chełmiński Marwicz.

⁷ Ustawa z 21 V 1874 r., której brzmienie oficjalne było: Gesetz wegen Deklaration und Ergänzung des Gesetzes vom 11.V.1873 über die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen (por. *Gesetz-Sammlung* 1874 s. 139 nn.) zawierała, obok artykułów na temat banicji księży, przepisy o wyborze proboszczów przez parafie. Ogólne znaczenie tej ustawy polegało na uniemożliwieniu duchowieństwu obchodzenia ustawy z 11 V 1873 r.

⁸ Ustawa z 12 V 1873 r. — Gesetz über die kirchliche Disziplinargewalt und die Errichtung des Königlichem Gerichtshofes für kirchliche Angelegenheiten (por. *Gesetz-Sammlung* 1873 s. 198 nn.) ograniczała stosowanie kościelnej władzy dyscyplinarnej na terenie Prus w ogóle jedynie do tych przedstawicieli hierarchii kościelnej, którzy działali na terenie kraju. W ten sposób wykluczono kompetencje Stolicy Apostolskiej. Poza tym ograniczono środki karne dopuszczalne w korzystaniu z kompetencji dyscyplinarnych władz kościelnych i stworzono podstawę prawną do apelacji ukaranych duchownych od wyroków kościelnych

Treść: Kompletne akta dotyczące likwidacji domu księży demerytów w Osiecznej. Korespondencja ukazująca losy księży demerytów po wypuszczeniu ich z zakładu przez władze państwowe.

9. *Acta betreffend die Führung der katholischen Kirchenbücher in der deutschen Sprache* (sygn. D IIIa 68).

Treść: Korespondencja głównie między naczelnym prezesem Prowincji Poznańskiej i ministrem wyznań (1873) na temat zmuszenia księży obu archidiecezji do używania niemieckiego języka w sporządzaniu aktów metrykalnych. Praktyczne zastosowanie ustawy z 28 VIII 1876 r.⁹

10. *Acta betreffend die der königlichen General-Commission gemachten Mitteilungen wegen der widerrechtlich angestellten Geistlichen. Von 1873* — (sygn. D IIIa 69).

Treść: Kilka doniesień Naczelnego Prezydium do Komisji o księżach, którzy wbrew ustawie z 11 V 1873 r. podjęli pracę duszpasterską.

11. *Acta betreffend die Bildungs-Anstalten für Aspiranten des geistlichen Standes. Seit 1837. Vol. III* (sygn. D IIIa 65).

Treść: Kilka dokumentów z końcowej fazy kulturkampf (od 1884) na temat Seminarium Duchownego w Poznaniu. Korespondencja między ministrem wyznań i naczelnym prezesem oraz tym ostatnim a komisarzem do zarządu majątkiem arcybiskupim.

12. *Acta betreffend die Revision der katholischen Klerikal-Seminars zu Gnesen infolge des Gesetzes vom 11.V.1873 (und Wiedereröffnung desselben). 1873—1902. Vol. I* (sygn. D IIIa 93).

Treść: Korespondencja w sprawie likwidacji Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Sprawozdania komisarza Nollaua na temat możliwości dalszego kształcenia w Gnieźnie alumnów zamkniętego Seminarium Poznańskiego. Pismo arcybiskupa Juliusza Dindera z r. 1886 do naczelnego prezesa w sprawie otwarcia Seminarium Gnieźnieńskiego.

13. *Acta betreffend die Verzeichnisse der Alumnen des Priester-Seminars zu Gnesen. 1864—1875* (sygn. D IIIa 82b).

Treść: Spisy kleryków Seminarium Gnieźnieńskiego w latach 1873—1874.

14. *Acta betreffend Vorbildung und Anstellung der katholischen Geistlichen auf Grund des Gesetzes vom 11.V.1873. 1873—1883. Vol. I, II* (sygn. D IIIa 70).

Treść: Szczegółowy raport Prowincjalnego Kolegium Szkolnego dla naczelnego prezesa o istniejących w Prowincji Poznańskiej kowiktach; korespondencja w tej sprawie między naczelnym prezesem i ministrem wyznań. Oddośne decyzje wymienionych władz. Bardzo obfita korespondencja władz (minister wyznań, naczelnny prezes, rejencje, komisarz do zarządu majątkiem arcybiskupim, landraci) na temat wykonywania przez duchowieństwo funkcji duszpasterskich (również przez wikariuszy i księży uznanych przez państwo, działających na terenie sąsiednich parafii lub sprawujących funkcje okazyjne np. na odpustach). W tomie II głównie dokumenty i korespondencja dotyczące

do instancji państwowych. Instancją taką był właśnie Królewski Trybunał do Spraw Kościelnych. Niezależnie od tego każdy wyrok władzy kościelnej na duchownego musiał być wydany w porozumieniu z naczelnym prezesem prowincji.

⁹ Ustawa z 28 VIII 1876 o języku urzędowym wyrugowała całkowicie język polski z procedury urzędowej. Odbiło się to oczywiście bardzo niekorzystnie na instytucjach kościelnych. Opór ze strony proboszczów i dozorów parafialnych, nie chcących prowadzić z władzami państwowymi korespondencji niemieckiej, był jedynie manifestacją w obronie języka ojczystego i spowodował liczne kary pieniężne. Ostatecznie przepisy ustawy zostały całkowicie wprowadzone w życie.

sprawy dyspens od postanowień ustawy z 11 V 1873 r. dla księży przewidzianych ustawą łagodzącą z 11 VII 1883 r. Materiał tu zawarty rzuca światło na stosunek władz centralnych i miejscowych do duchowieństwa polskiego w ogóle. W licznych raportach władz terenowych widać niechęć do stosowania na terenie obu archidiecezji ulg przewidzianych ustawami lat osiemdziesiątych.

15. *Acta betreffend die auf Grund des Artikels 3 Absass 2 des Gesetzes vom 31.V.1882, bezw. des § 26 Absass 2 des Gesetzes vom 11.V.1873 für die Geistliche ertheilten Dispense. 1884—1889* (sygn. D IIIa 71).

Treść: Spisy duchowieństwa archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej przedstawionego do dyspens od ustawy z 11.V.1873 r. Korespondencja w tej sprawie (minister wyznań, biskup chełmiński, naczelny prezes i arcybiskup Dinder). Wykazy księży kolejno dyspensowanych we wszystkich diecezjach pruskich.

16. *Acta betreffend die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen auf Grund des Gesetzes vom 11.V.1873. 1873—1874* (sygn. D IIIa 71).

Treść: Doniesienia landratów wszystkich powiatów (na żądanie Naczelnego Prezydium) do naczelnego prezesa o działalności w parafiach księży wbrew ustawie z 11 V 1873 r. Wykazy kapelanii prywatnych i zakonnych w obu archidiecezjach.

17. *Acta betreffend die Abänderung der kirchenpolitischen Gesetze (Gesetz vom 14.VII.1880). 1880—1889* (sygn. D IIIa 76).

Treść: Pismo ministra wyznań do naczelnego prezesa w sprawie interpelacji sejmowej ks. Stablewskiego z 26 I 1881 i korespondencja na ten temat. Sprawozdania landratów Wschowy, Szamotuł, Pleszewa i Bydgoszczy oraz komisarza Perkuna o stanie duszpasterskim w parafiach.

18. *Acta betreffend die Vorgehen katholischer Geistlichen deren sie sich vor ihrer Anstellung schuldig gemacht haben. 1875—1901* (sygn. D IIIb 19).

Treść: Wykazy przewinień księży i kar na nich nałożonych w czasie ostatnich 10 lat (od r. 1865).

19. *Lose Papiere betreffend Geistliche in Pieranie, Mądre, Kołdrąb, Obornik, Ostrów ^a/Gopl., Pogorzelica, Radlin, Witaszyce, Zirke. 1883* (sygn. D III d 7).

Treść: Raporty landratów i komisarzy dystryktowych o działalności tzw. księży misjonarzy w wymienionych parafiach.

20. *Acta betreffend die vacanten katholischen Pfarreien in den Diözesen Gnesen und Posen 1882—1894. Vol. III* (sygn. D III f 27).

Treść: Wykazy parafii wakujących (sporządzone na życzenie ministra wyznań), obejmujące: miejscowość, diecezję, regencję, obsługę duszpasterską, obszar parafii, liczbę parafian oraz ogólne liczby parafii obsadzonych połowicznie (posiadających wikariuszy) i wreszcie bez opieki duszpasterskiej.

21. *Nachweisungen zum Bericht des Oberpräsidenten von Posen vom Februar 1884* (sygn. D III f 17a).

Treść: Uzupełnienie do spisu wakujących parafii.

22. *Acta betreffend die für landsherrliche Patronatsstellen empfohlenen katholischen Geistlichen. 1873 — Vol. II* (sygn. D III f 21).

Treść: Wykazy (na żądanie naczelnego prezesa, sporządzone przez landratów w poszczególnych powiatach) księży godnych w ocenie władz do objęcia parafii patronatu królewskiego (powiaty: Szubin, Międzychód, Środa, Inowrocław). Korespondencja w tej sprawie między naczelnym prezesem i ko-

misarzem do zarządu majątkiem arcybiskupim oraz wykazy parafii wakujących w archidiecezji poznańskiej w r. 1877.

23. *Acta betreffend die Verwaltungsberichte der Commissarien für die Vermögensverwaltung der Diözesen Gnesen und Posen. 1875—1888* (sygn. D I 26).

Treść: Ogólne sprawozdanie administracyjne komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim za czas od objęcia przez niego zarządu obu archidiecezji do końca r. 1879. Zestawienie księży, którzy przed wyjściem ustawy z 20 VI 1875 r. korespondowali z komisarzem. Spis parafii, które przy wprowadzeniu zarządu państwowego były administrowane przez sąsiednich proboszczów oraz tych, które po zawakowaniu miały komisaryczny zarząd majątku.

24. *Acta betreffend die Etats für den Erzbischöflichen Sthul von Gnesen und Posen, die Zahlung der aus der Staatskasse zu gewährenden Zuschüsse. Vol. VII* (sygn. D I 4).

Treść: Pisma w sprawie płacenia dotacji państwowych kanonikom obu kapituł metropolitalnych oraz w sprawie wstrzymania dotacji państwowej dla Seminarium Duchownego w Gnieźnie (28.VI.1873 r.).

25. *Acta betreffend die Überwachung der katholischen Diözesanverwaltung* (sygn. D I 12).

Treść: Korespondencja między ministrem wyznań i naczelnym prezesem oraz prezesem policji i naczelnym prezesem w sprawie wyśledzenia tajnego delegata arcybiskupiego (1879).

26. *Acta betreffend die Recherchen behufs Ermittlung der in der Provinz bestehenden geheimen Diözesan-Verwaltung. 1874—1876* (sygn. D I 13).

Treść: Korespondencja (władze policyjne, Naczelne Prezydium, landraci, komisarz do zarządu majątkiem arcybiskupim, komisarze dystryktowi) w sprawie śladów działalności tajnego delegata w terenie i organizacji tajnego zarządu archidiecezjami. Raporty naczelnego prezesa do ministra wyznań na ten temat.

27. *Acta betreffend die Verwaltung der Erzdiözesen Gnesen und Posen während deren Erledigung. 1874—1875* (sygn. D I 10).

Treść: Dokumenty na temat zarządu komisarycznego obu archidiecezji, działalności tajnego delegata, tzw. ruchu antyultramontańskiego, adresów wierności dla arcybiskupa Ledóchowskiego ze strony duchowieństwa i wiernych.

28. *Acta betreffend Verhandlungen wegen Wiederbesetzung des Erzbischöflichen Sthuls von Gnesen und Posen* (sygn. D I 29, 30).

Treść: Korespondencja między ministrem wyznań i naczelnym prezesem na temat kandydata na stolicę arcybiskupią. Dezyderaty stawiane kandydatowi przez naczelnego prezesa.

29. *Acta betreffend die katholische Pfarrstelle in Pieranie* (sygn. E I 25).

Treść: Sprawa wyboru proboszcza przez parafię.

30. *Acta betreffend die Besetzung der Probstei Parchanie* (sygn. E I 119).

Treść: Obsadzenie parafii przez proboszcza rządowego.

31. *Acta betreffend die katholische Pfarrstelle in Gr. Murzynno* (sygn. E I 96).

Treść: jak wyżej.

32. *Acta betreffend die katholische Pfarrstelle in Sowina. 1873—1888* (sygn. E I 160).

Treść: Sprawa wyboru proboszcza przez parafię i ścigania nielegalnie działającego księdza.

33. *Acta betreffend die katholische Pfarrstelle von der St. Lorenz-Kirche zu Gnesen. 1874—1910* (sygn. E I 43).

Treść: Sprawa wyboru proboszcza przez parafię.

34. *Acta betreffend die katholische Pfarrstelle Grzybowo* (sygn. E I 42).

Treść: Ściganie nielegalnie ustanowionego wikariusza i usiłowanie spowodowania wyboru proboszcza przez parafię.

35. *Acta des Beamten der Staatsanwaltschaft betreffend Verfahren wider dem Domherrn Heliodor Kurowski zu Posen auf Entlassung aus dem Amte* (sygn. E III 513).

Treść: Akta postępowania karnego przeciwko ks. Kurowskiemu za wykonywanie przez niego urzędu wikariusza generalnego archidiecezji poznańskiej po złożeniu przez państwo arcybiskupa Ledóchowskiego z urzędu.

36. *Acta betreffend Ausführung des Gesetzes vom 31.V.1875 wegen der geistlichen Orden und ordensähnlichen Congregationen der katholischen Kirche. 1875—1887. Vol. I, II* (sygn. D III d 5).

Treść: Rozporządzenie wykonawcze ministra wyznań do ustawy z 31 V. Wykazy zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich w obu archidiecezjach. Raporty regencyjne o zastosowaniu w stosunku do nich ustawy. Szereg dodatkowych rozporządzeń ministerialnych w konkretnych przypadkach, związanych z likwidacją domów zakonnych. Raporty naczelnego prezesa do ministra wyznań.

37. *Acta betreffend die Vermögensverwaltung der Erzdiözesen Gnesen und Posen. Vol. I, 1874—1875. Vol. II, 1876—1903* (sygn. D I 11).

Treść: Materiały dotyczące organizacji zarządu komisarycznego w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, urzędników tego zarządu i ich uposażenia oraz korespondencja między władzami państwowymi na temat postępowania wobec dozorów parafialnych.

38. *Acta betreffend die Etats für die kommissorische Vermögensverwaltung der Erzdiözesen Gnesen-Posen. 1875—1880* (sygn. D I 15).

Treść: Zestawienia funduszy archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, ich lokacja — poprzednio pozostających pod zarządem konsystorza, a w r. 1874 przejętych przez komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim.

39. *Acta betreffend die Etats für die kommissorische Vermögensverwaltung der Erzdiözesen Gnesen-Posen. 1876—1893* (sygn. D I 14).

Treść: Etaty majątkowe archidiecezji, projekty etatów i związana z tym korespondencja.

40. *Acta betreffend die extraordinäre Revisionen der Kasse von der erzbischöflichen Vermögensverwaltung in Gnesen-Posen. 1875—1886* (sygn. D I 27).

Treść: Zawiera protokoły kasy konsystorskiej pod zarządem komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim.

41. *Acta betreffend Gesuche wegen Ausführung des Gesetzes vom 20.V.1875 über die Vermögensverwaltung in den katholischen Kirchengemeinden. Vol. I 1875—1876, vol. II 1877—1880* (sygn. D III a 97).

Treść: Korespondencja władz państwowych z dozorami kościelnymi parafii oraz rozporządzenia w sprawie kompetencji komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim w stosunku do dozorów.

42. Tytuł teczeki jak wyżej. Lata 1881—1886 (sygn. D III a 97a).

Treść: jak wyżej.

43. *Acta betreffend die Einstellung der Leistungen aus Staatsmitteln für römisch-katholischen Bisthümer und Geistlichen. Vol. II 1876—1880, vol. III 1881—1886* (sygn. D IIIb 4).

Treść: Instrukcje ministra wyznań o sposobie wprowadzenia w życie ustawy z 22 IV 1875 r. Korespondencja między władzami państwowymi w tej sprawie. Zestawienia sum zatrzymanych¹⁰.

44. *Acta generalia betreffend [— —] so wie die Entwicklung der Feldzehnten und der Messalien an die katholische Geistlichkeit. 1817—1878* (sygn. D IIIe 5)¹¹.

Treść: Wykazy dziesięcin parafialnych w powiatach wrzesińskim i pleszewskim uiszczanych w r. 1870.

45. *Acta betreffend Gesuche und Beschwerden auf die kommissorische Vermögensverwaltung der Erzdiözese Gnesen-Posen. Vol. I—VIII.* (sygn. D I 16).

Treść: Zażalenia dozorów parafialnych i księży kierowane w latach 1874 do 1886 do prezesów regencji poznańskiej i bydgoskiej oraz odwołania od ich orzeczeń do naczelnego prezesa. Zażalenia w większości wypadków dotyczyły postępowania komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim oraz władz terenowych.

b. Zespół: Akta Prezydium Policji w Poznaniu:

1. *Acta betreffend die polnischen Volksversammlungen und die polnische nationale Agitation. 1882—1887* (sygn. 2788).

Treść: Wykaz zebrań (tzw. wieców polsko-katolickich) w Poznaniu i w Prowincji Poznańskiej z krótkim podaniem treści tych zebrań.

2. *Acta betreffend die polnische Agitation in der Provinz Posen und die auf dieselbe Bezug habenden Recherchen. 1873—1874* (sygn. 2787).

Treść: Doniesienia naczelnego prezesa do Prezydium Policji w sprawie tajnych zebrań polskich i nakaz podejmowania dyskretnego śledztwa. Szczególne zwrócenie uwagi na klasztory: Filipinów w Gostyniu i Reformatów w Poznaniu.

3. *Personal-Acten betreffend den katholischen Geistlichen Kazimir Dorszewski. 1884* (sygn. 3209).

Treść: Charakterystyka policji względem osoby ks. kanonika Dorszewskiego w związku z ewentualną jego kandydaturą na urząd arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego.

4. *Das Vorgehen gegen dem Weihbischof Janiszewski hier und dem Domherrn Korytkowski in Gnesen wegen Anmassung bischöflicher Rechte und Amtsfunktionen* (sygn. 7015).

Treść: Dochodzenie przeciwko wspomnianym księżom o wykonywanie przez nich urzędu tajnego delegata oraz znaleziony w czasie rewizji policyjnej u biskupa Janiszewskiego spis dokonanych przez niego czynności urzędowych na tym stanowisku.

¹⁰ Ustawa z 22 IV 1875 r. — Gesetz betreffend die Einstellung der Leistungen aus Staatsmitteln für die römisch-katholischen Bisthümer und Geistlichen (por. *Gesetz-Sammlung* 1875 s. 338 nn.) zatrzymywała zarówno biskupstwu jak i duchowieństwu parafialnemu świadczenia uiszczane dotychczas z różnych tytułów przez państwo. Dotacje miały być kontynuowane tylko w tych diecezjach, w których rządca pisemnie zobowiązywał się przestrzegać ustawodawstwa kulturkampfu. Podobnie wyjątek taki miał objąć księży, którzy osobiście poszliby na takie ustępstwo. Była to więc ustawa czysto represyjna.

¹¹ Tytuł na poszycie był do tego stopnia zatarty, że nie udało się odczytać wszystkich wyrazów.

5. *Acta betreffend Verwaltung der Diözese Gnesen nach Verhaftung des Erzbischofs. 1874—1880* (sygn. 7014).

Treść: Krótka korespondencja na temat publikacji w archidiecezji dokumentów papieskich.

6. *Acta betreffend kirchliche Vorgänge. 1872—1890* (sygn. 7012).

Treść: Raporty policyjne z nabożeństw katolickich, uroczystości kościelnych (jubileusz papieski, pielgrzymka do Rzymu, do grobu św. Cyryla), wystąpienie ludności przeciwko księgom rządowym, śledztwa w sprawie tajnego delegata i tajnego zarządu archidiecezjami, podejmowanego w wyniku denuncjacji księży rządowych względnie publicznego nakładania na nich kar kościelnych. Opisy akcji policyjnej przeciwko księżom misjonarzom (byli to duchowni nie uznawani przez państwo oraz działający nielegalnie i tajnie w duszpasterstwie).

7. *Acta betreffend die Excommunication in Kwilcz. 1875—1876* (sygn. 7016).

Treść: Korespondencja i śledztwo w sprawie ekskomunikowania przez arcybiskupa proboszcza rządowego Kicka w Kamionnie.

8. *Acta betreffend die Excommunication gegen Pfarrer Kolany und Suszczyński in den Kirchen Gniewkowo und Mogilno. 1877—1878* (sygn. 7019).

Treść: Sprawozdania policyjne na temat prowadzonego w tych sprawach śledztwa.

9. *Acta betreffend den Kirchen-Excess in Pieranie. 1876—1877* (sygn. 7018).

Treść: Relacje policyjne i akta śledztwa w sprawie wystąpienia ludności w Pieraniu z okazji odpustu przeciwko księdzu rządowemu (Brenkowi). Korespondencja w sprawie zabezpieczenia księży rządowych przez policję.

2. WOJEWÓDZKIE ARCHIWUM PAŃSTWOWE W BYDGOSZCZY

a. Zespół: Akta Regencji Bydgoskiej:

1. *Acta betreffend die Praeconisation des Grafen Ledóchowski als Erzbischofs von Gnesen und Posen sowie seiner Amtsnachfolger Julius Dinder, Florian Stablewski sowie Empfangsfeierlichkeiten für dieselben. Vol. I von 27.I.1866* (sygn. I 8418).

Treść: Zarządzenia w związku z objęciem stolic arcybiskupich przez arcybiskupa Dindera.

2. *Acta betreffend die auf Grund des Gesetzes vom 4.V.1874 den Geistlichen aus fremden Bezirken an bestimmten Orten resp. in bestimmten Bezirken des diessseitigen Departements versagten Aufenthalt* (sygn. tymcz. 47).

Treść: Korespondencja w sprawie banicji księży objętych ustawą z 4 V; dokładne spisy duchownych wydalonych w latach 1876—1879 oraz czas ich odwołania z banicji.

3. *Acta betreffend die Ausführung des Gesetzes vom 4.V.1874 über Verhinderung der unbefugten Ausübung von Kirchenämtern. 1874—1886* (sygn. tymcz. 290).

Treść: Rozporządzenia ministra wyznań i ministra spraw wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy (kopie przesyłane przez naczelnego prezesa Prowincji Poznańskiej władzom rejencyjnym) oraz wytyczne na ten sam temat naczelnego prezesa. Wykazy księży ukaranych w regencji bydgoskiej za przekroczenie ustawy z 11 V 1873 r.

4. *Acta betreffend die Führung der Kirchenbücher und deren Duplicate. Vol. I 1882—1914* (sygn. tymcz. 34), *vol. IV 1883—1885* (sygn. Rep. 2 IIa 255), *vol. V 1885—1888* (sygn. Rep. 2 IIa 249).

Treść: Sprawozdania landratów w związku z zabraniem przez urzędy powiatowe ksiąg parafialnych (metrycznych) z parafii wakujących lub posiadających duchownych nie uznanych przez państwo za uprawnionych do ich prowadzenia.

5. *Acta betreffend den Etat für den Fonds zur Verbesserung der äusseren Lage der Geistlichen und Schullehrer. 1873—1882. Vol. III* (sygn. Rep. 2 IIa 187).

Treść: Korespondencja, przeważnie nauczycieli, rzadziej księży z władzami regencyjnymi, powiatowymi a nawet z ministerstwem wyznań w celu uzyskania jednorazowych zapomóg. Wytyczne ministerialne w tej sprawie. Liczna korespondencja między władzami różnych stopni na temat zapomóg. W fascykule znajduje się wiele materiału obrazującego warunki życia nauczycieli i w pewnych wypadkach księży oraz procedurę urzędową władz pruskich.

6. *Acta betreffend den Unterstützungsfonds für katholische Geistliche. 1847—1865. Vol. I* (sygn. Rep. 2 IIa 233).

Treść: Wykazy zapomóg dla gorzej uposażonych księży, korespondencja tych ostatnich z landratami, regencją bydgoską; odwołania do Naczelnego Prezydium.

7. *Acta betreffend die Ermittlung des Einkommens der sämtlichen katholischen Pfarreien. 1843—1892* (sygn. 2 II a 196).

Treść: Dokładny spis majątku poszczególnych parafii z r. 1893 z wyszczególnieniem poszczególnych grup dochodowych. Wykazy, wykonywane dekanatami, sporządzane są na specjalnych drukowanych formularzach. Liczna korespondencja w związku z wyżej wymienionymi sprawami.

8. *Acta betreffend Verfügungen, Requisitionen und Eingaben in Geistlichen-, Kirchen- und Schulangelegenheiten. 28.VI.1874—13.VII.1883. Vol. III* (sygn. Rep. 2 II, I 7574).

Treść: Zarządzenia ministra wyznań o treści dosyć różnorodnej, obok spraw nauczania w szkołach, porusza się tu kwestie związane z wyborem członków dozorów parafialnych i reprezentacji.

9. *Acta betreffend die Wahl der katholischen Kirchenvorstände. Namentliche Verzeichnisse. 6.V.1877—17.I.1879. Vol. III* (Rep. 2 II 4637).

Treść: Wykazy imienne członków dozorów i reprezentacji parafialnych pisane przeważnie na drukowanych formularzach; korespondencja dozorców z prezesem regencji i landratami. Osobny dział materiałowy stanowi korespondencja komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim z władzami administracyjnymi w sprawie wyboru dozorów i reprezentacji, ewentualnie późniejszego zmieniania ich składów osobowych.

10. Tytuł teczki ten sam. Okres: 5.II.1875—10.VII.1876. *Vol. I* (sygn. Rep. 2 I 5021).

Treść: Akta dotyczą wyborów pierwszych po ustawie z 20 VI 1875 r. dozorów i reprezentacji parafialnych. Ważna jest tu szczególnie korespondencja naczelnego prezesa z komisarzem do zarządu majątkiem arcybiskupim oraz spisy wybranych prowizorów i reprezentantów.

11. *Acta betreffend das Cassen und Rechnungswesen der katholischen Kirche in Gembitz. 1864—1884. Vol. II* (sygn. Rep. 2 IIa 805).

12. *Acta betreffend das Cassen und Rechnungswesen der katholischen Kirche zu Gniewkowo (Argenau). 1875—1880. Vol. II* (sygn. Rep. 2 IIa 825).

13. *Acta betreffend das Cassen Etats- und Rechnungswesen der katholischen Kirche in Chelmce. 1865—1889. Vol. II* (sygn. Rep. 2 IIa 452).

14. *Acta betreffend das Cassen Etats- und Rechnungswesen der katholischen Pfarrkirche in Exin. 1864—1881. Vol. II* (sygn. Rep. 2 IIa 716).

Treść: Fascykuły te zawierają etaty majątkowe wymienionych kościołów i parafii; rozporządzenia władz pruskich i ich korespondencję z dozoram i oraz roczne sprawozdania kasowe. Dają one dokładny obraz dochodu parafii i probostwa (beneficjum).

b. Zespół: Akta miasta Żnina

1. *Magistrat zu Żnin. Acta specialia betreffend verschiedenen Korrespondenzen in kirchlichen Angelegenheiten. 1833—1934* (sygn. 929).

Treść: Rozporządzenia władz centralnych (ministerialne i Naczelnego Prezydium) o ściganiu księży działających wbrew ustawie z 11 V 1873 r.

2. *Acta specialia des Magistrats zu Żnin betreffend Verordnungen in Folge des Gesetzes vom 11.V.1873 über die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen. 1873—1875* (sygn. 262).

Treść: Instrukcje naczelnego prezesa dla landratów w sprawie wykonywania w terenie ustawy z 11 V.

3. *Acta des Magistrats zu Żnin betreffend die Verwaltung erledigter katholischer Bisthümer und Pfarrstellen. 1874—1928* (sygn. 713).

Treść: Instrukcje naczelnego prezesa w sprawie postępowania wobec księży nie zatwierdzonych przez władze państwowe, a podejmujących czynności duszpasterskie.

4. *Acta des Magistrats zu Exin betreffend die Ausweisung katholischer Geistlichen wegen unbefugter Vornahme geistlicher Amtshandlungen. 1874—1888* (sygn. 361).

Treść: Uwiadomienia regencji bydgoskiej przesyłane wszystkim landratom na jej terenie o ukaranych banicją księżach opornych względem władz państwowych.

5. *Acta betreffend die Einstellung der Leistungen aus Staatsmitteln für römisch-katholischen Bisthümer und Geistlichen. Seit Oktober 1875* (sygn. 400).

Treść: Korespondencja naczelnego prezesa i prezesa regencji bydgoskiej z magistratem żnińskim na temat wstrzymania świadczeń dla duchowieństwa katolickiego z kasy powiatowej.

6. *Acta specialia betreffend die Beitreibung der Geistlichen zugehörenden Compositen und die darüber schreibende Korrespondenz. Ferner die Ablösung der Pfarrabgaben in Żnin. 1839—1885* (sygn. 317).

Treść: Korespondencja na temat ściągania przez władze państwowe opłat na rzecz kościoła parafialnego od nie płacących wierzycieli oraz abluicji świadczeń realnych na rzecz parafii żnińskiej.

7. *Acta specialia betreffend die Wahl und Bestätigung der katholischen Kirchenvorsteher und Repräsentanten der Kirchengemeinde zu Żnin. 1883—1913* (sygn. 318).

Treść: Listy wyborcze i obwieszczenia o wyborach oraz protokoły wyborcze.

c. Akta dekanalne i parafialne:

1. *Akta dekanatu nakielskiego tyczące się wydawania różnych okólników dla duchowieństwa dekanatu przez właściwego dziekana. Vol. I. 1869—1891* (sygn. A. par. Nakło 33).

Treść: Rozporządzenie arcybiskupa Ledóchowskiego z r. 1885 w sprawie odpuszczania grzechów zastrzeżonych.

2. *Akta generalne dekanatu nakielskiego tyżące się kongregacji dekanalnych. Vol. I. 1848—1883* (sygn. Akta par. Nakło 24).

Treść: Kilka protokołów z kongregacji dekanalnych.

3. *Akta dekanatu nakielskiego tyżące się odbywania kongregacji dekanalnych. Vol. II. 1883—1918* (sygn. A. par. Nakło 25).

Treść: Punkty na kongregacje dekanalne, szczegółowe instrukcje dla dziekanów. Jeden bardzo wyczerpujący protokół z kongregacji dekanalnej z uchwałami wskazującymi wyraźnie na wpływ wywierany przez przebywającego w Rzymie arcybiskupa Ledóchowskiego i tajny zarząd archidiecezji.

4. *Etats der katholischen Pfarrkirche Mrotschen. 1859—1908* (sygn. Akta kość. 73).

Treść: Etaty kasowe parafii w Mroczy (formularze drukowane).

5. *Acta betreffend den Gebühren-Tarif für die Kirchenkasse der Pfarrkirche Mrotschen. 1801, 1827, 1917*, (sygn. Akta kość. par. Mrocza 81).

Treść: Ordynacja powszechna dla pobierania jura stolae przez duchowieństwo rzymsko-katolickie z 13 V 1801 r., dalej taryfa z lat 1827—1829 oraz z r. 1917. Prócz tego szczupła korespondencja dozoru parafii mroteckiej z władzami pruskimi.

6. *Protokoll-Buch des katholischen Kirchengvorstandes zu Mrotschen. 1876—1878* (sygn. Akta kość. par. Mrocza 84).

Treść: Protokoły posiedzeń dozoru kościelnego w Mroczy dotyczące rachunków rocznych, etatu majątkowego, napraw i remontów kościoła.

7. *Protokoll-Buch des katholischen Kirchengvorstandes zu Mrotschen. 1879—1912* (sygn. Akta kość. par. Mrocza 85).

Treść: jak wyżej.

8. *Acta der Beschlüsse der Kirchengemeinde-Repräsentanten. 1876—1886* (sygn. Akta kość. par. Mrocza 28).

Treść: Protokoły posiedzeń reprezentacji parafialnej.

9. *Acta betreffend Verfügungen der geistlichen und weltlichen Behörden pro 1876, 1879* (sygn. Akta kość. par. Mrocza 5).

Treść: Korespondencja z władzami państwowymi i komisarzem do zarządu majątkiem arcybiskupim (przez władze państwowe był on uważany za swego rodzaju władzę kościelną).

10. *Acta betreffend den Etat für die katholische Pfarre und Kirchenkasse zu Glesno im Dekanat Nakel. 1879—1883* (sygn. Akta kość. par. Glesno 73).

Treść: Etaty majątkowe i związana z ich ustalaniem korespondencja dozoru parafialnego z władzami państwowymi.

11. *Kirchengvorstand und Vermögensverwaltung der Kirche zu Glesno. 1875—1884* (sygn. Akta kość. par. Glesno 77).

Treść: Korespondencja komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim z dozorem parafialnym dotycząca lokowania kapitału parafialnego, rachunków rocznych, etatów i kapitałów ze świadczeń naturalnych zamienionych na pieniądze.

12. *Akta dotyczące rozmaitych instrukcji władz kościelnych, pytań przy wizytacji, agend itp.* (sygn. Akta kościelne par. Chomętowo 2).

Treść: Instrukcje dotyczące zarządu posiadłości kościołów, probostw, plebanii, szpitali oraz innych zakładów kościelnych i dobroczynnych w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej wydane przez arcybiskupa Przyłuskiego w r. 1859. Prócz tego projekty etatów kasy kościelnej, formularze rachunków rocznych. Instrukcja o treści podobnej co pierwsza wydana przez arcybiskupa Ledóchowskiego w r. 1871. Pytania w czasie wizytacji biskupiej i dziekańskiej.

3. ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE W GNIEZNIU

1. *Acta des königlichen Commissarius für die Verwaltung der Diözese Gnesen betreffend die Ausübung des Aufsichtsrechts bei Ausführung von Pfarr- und Kirchenbeamten* (Kons.¹² Gen. 75 adm.).

Treść: Materiały dotyczące kompetencji komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim w dziedzinie administracji majątkami parafialnymi, szczególnie w odniesieniu do spraw budowlanych.

2. *Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego tyczące się jeneralnych zarządzeń co do przedsięwzięć mających się pierwszych wyborów dozorów kościoła i reprezentacji parafialnych diecezji gnieźnieńskiej. 1875—1910* (sygn. Kons. Gen. 47 II).

Treść: Korespondencja między ministrem wyznań i naczelnym prezesem oraz tym ostatnim a komisarzem do zarządu majątkiem arcybiskupim (Nollau, Perkun) w sprawie wyborów dozorów parafialnych i reprezentacji według ustawy z 20 VI 1875 r.¹³ a także kompetencji komisarza w stosunku do dozorów.

3. *Acta des königlichen Commissarius für die Vermögensverwaltung der Diözese Gnesen betreffend die von den Staatscommissarien vorgenommenen örtlichen Revisionen der unbesetzten Pfarrstellen in der Diözese Gnesen* (sygn. Kons. Gen. 79).

Treść: Rozporządzenia komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim o rewizjach w parafiach wakujących; dokładny spis parafii, w których rewizji dokonano z podaniem daty ich odbycia i daty zawakowania parafii.

4. *Akta tyczące się odbycia wizytacji jeneralnych dekanatu powidzkiego* (sygn. Kons. Gen. 385).

Treść: Sprawozdania dziekańskie z odbytych wizytacji. Cenny materiał na temat stanu parafii w przeddzień kulturkampfu.

5. *Akta Konsystorza Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego tyczące się wydania okólnika do księży dziekanów i duchowieństwa dekanatów Diecezji Gnieźnieńskiej. 1886* (sygn. Kons. Gen. 93).

Treść: Okólnik biskupa Cybichowskiego z dnia 20 V 1886 r. o objęciu rządów w obu archidiecezjach przez arcybiskupa Juliusza Dindera.

6. *Acta des königlichen Commissarius für die Vermögensverwaltung der Diözese Gnesen betreffend das katholische Priesterseminar zu Gnesen 1875—1879* (sygn. Kons. Gen. 42 adm.).

Treść: sprawy majątkowe Seminarium Gnieźnieńskiego w okresie jego likwidacji w r. 1875, pensje profesorów i służby seminaryjnej, administracja gmachu seminaryjnego w okresie zamknięcia seminarium, angażowanie i zwalnianie pracowników seminaryjnych.

7. *Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego tyczące się poglądu na*

¹² Ta część archiwum gnieźnieńskiego, z której wzięte są przytaczane tutaj akta jest w trakcie porządkowania. Dla orientacji podajemy tu przed sygnaturą przynależność teczek do dawnych zespołów: konsystorskiego (Kons.) i kapitulnego (Kapit.).

¹³ Ustawa z 20 VI 1875 r. — Gesetz über die Vermögensverwaltung in den katholischen Kirchengemeinden (por. *Gesetz-Sammlung* 1875 s. 241 nn.) zmieniła całkowicie stosunek prawny Kościoła w Prusach do posiadanego majątku. Właścicielem bezpośrednim i wyłącznym masy majątkowej była odtąd instytucja kościelna, która ją użytkowała. Konsekwentnie więc oddano zarząd majątkiem kościelnym całkowicie dozorom kościelnym parafii i reprezentacjom parafialnym. Proboszcz posiadać miał tylko prawa członka doboru, nie mógł jednak być jego przewodniczącym. Por. Z. Zieliński: Zarząd majątkiem kościelnym w parafiach katolickich archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle ustawy Sejmu Pruskiego z dnia 20 VI 1875 r. *Rocz-ni teol.-kanon.* T. 13: 1966 z. 4 s. 119—144.

byłą administrację majątku seminaryjnego w Gnieźnie. Od r. 1874 do 1886 (sygn. Kons. Gen. 116).

Treść: Obszerny memoriał sporządzony przez Konsystorz Gnieźnieński i przedstawiony władzom państwowym w r. 1890. Obrazuje w szczegółach materialne straty, jakie w czasie kulturkampfu poniosło Seminarium Gnieźnieńskie.

8. *Akta Konsystorza Jeneralnego Arcybiskupiego Gnieźnieńskiego dotyczące się Ochronki w Gnieźnie* (sygn. Kons. Gen. 455).

Treść: Materiały dotyczące spraw majątkowych ochronki w latach 1874—1879, jej dozoru, personelu, szczególnie sprawy zatrudniania Sióstr Miłosierdzia.

9. *Akta Domu Ochrony i Sierót katolickich w Gnieźnie dotyczące się zarządu jego majątkiem i zakładem. N 1. Tom 1* (bez sygn.).

Treść: jak wyżej od r. 1877 do r. 1880. Prócz tego obfita korespondencja dozoru zakładu z władzami Prowincji Poznańskiej w sprawie zmiany statutu ochronki.

10. *Akta alumnatu wągrowieckiego im. Muzolfja* (bez sygn.).

Treść: Założenie alumnatu w r. 1870 oraz zarządzenia władz w sprawie tej fundacji w okresie kulturkampfu.

11. *Akta dotyczące się rozrachunków kasy konsystorskiej. Vol. II 1874* (sygn. Kons. Gen. 1).

Treść: Szczegółowe zestawienie kasy konsystorskiej dokonane 8.II.1874 r.

12. *Akta dotyczące się etatu i rachunków rocznych seminarium praktycznego w Gnieźnie. 1863—1914. Vol. IV* (sygn. Kons. Gen. 88).

Treść: Dochody Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Materiał porównawczy dla etatów majątkowych seminarium z czasów kulturkampfu.

13. *Akta dotyczące się zapłaty należności wstrzymanych duchowieństwu przez prawo obrocne* (sygn. Kons. Gen. 128).

Treść: Podania księży o wypłacaniu sum zatrzymanych na podstawie ustawy z 22 IV 1875 r. Korespondencja Konsystorza Gnieźnieńskiego z władzami państwowymi w tej sprawie. Wykazy sum zatrzymanych duchowieństwu.

14. *Akta dotyczące patronatów w Niestronnie i Kcyni* (sygn. Kapit. Gen. 59).

Treść: Korespondencja z lat 1875—1876 kapituły gnieźnieńskiej (metropolitalnej) z władzami państwowymi w sprawach patronackich.

15. *Akta dotyczące katedraticum* (sygn. Kapit. S 57 Gr. 4 II i S 56 Gr. 4 II).

Treść: Zestawienia cathedraticum za lata 1874—1886 z poszczególnych dekanatów; monity w sprawie płacenia katedr., korespondencja w tej sprawie.

16. *Dziennik przychodów i rozchodów kasy Kapituły Metropolitalnej Gnieźnieńskiej. 1874* (sygn. Kapit. R. 40 Gr. 4 II).

17. *Dziennik korespondencji i ekspedycji Kapituły Katedralnej w Gnieźnie* (sygn. 0.29, 30, 31 Gr. 2 II).

Treść: Pierwsze dwa tomy obejmują lata 1873—1876, trzeci rok 1880. Materiał ważny z racji licznych i dokładnych regestów pism odbieranych i wysyłanych przez kapitułę obecnie już częściwo zaginionych.

4. ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE W POZNANIU

1. *Listy Kardynała Ledóchowskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego do administratora archidiecezji* (sygn. O.A. 2665/A).

Treść: 66 listów (398 s.) skierowanych z Rzymu przez arcybiskupa Ledóchowskiego do ks. Jana Koźmiana, kanonika kapituły metropolitalnej w Po-

znaniu, do września 1879 r. tajnego delegata arcybiskupiego do zarządu obu archidiecezji. Dotyczą one organizacji tajnego zarządu w latach 1874—1876¹⁴, księży rządowych, tajnie działających tzw. księży misjonarzy, władz specjalnie udzielonych duchowieństwu parafialnemu i dziekanom, kwestii materialnych i szeregu drobnych spraw związanych z zarządzeniem archidiecezji. Do listów dołączony jest spis pseudonimów i haseł umownych, jakimi posługiwano się w korespondencji, również z ks. Maryańskim.

2. *Listy Kardynała Ledóchowskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego do jego administratorów archidiecezjalnych* (sygn. O.A. 2666/B).

Treść: 194 listy (1038 s.) kard. Ledóchowskiego pisane z Rzymu do ks. Witalisa Maryańskiego, kanonika kapituły metropolitalnej w Poznaniu, po śmierci ks. Jana Koźmiana tajnego delegata arcybiskupiego do zarządu obu archidiecezji. Prócz spraw poruszanych przez arcybiskupa w korespondencji z ks. Koźmianem dużo miejsca poświęcono tutaj sprawie kształcenia alumnów obu archidiecezji na uniwersytetach zagranicznych.

3. *Kardynała Ledóchowskiego akty i listy dotyczące sprawy zarządu obu archidiecezji. 1872—1886.*

Treść: Poza kilku mało znaczącymi notatkami znajduje się tu dziennik podawczy obejmujący wymianę korespondencji między arcybiskupem i tajnym delegatem za lata 1876—1879. Przy każdej pozycji sporządzony jest krótki regest dotyczący treści pisma. Dziennik zawiera wzmianki o wielu listach i dokumentach nie zachowanych w przytoczonych zbiorach.

4. *Akta dotyczące się administracji seminarium. Vol. VII. 1865—1886* (sygn. K. A. 115).

Treść: Materiały dotyczące sprawy uposażenia Seminarium Poznańskiego z lat 1874 i 1886.

5. *Generalia seminarium poznańskiego. Vol. IV. 1858—1896* (sygn. O. A. 3073).

Treść: Kilka pism z r. 1873 na temat wizytacji państwowej seminarium¹⁵.

5. ARCHIWA PARAFIALNE

a. Archiwum Parafialne w N a k l e:

1. *Akta probostwa nakielskiego i tradycji ról proboszczowskich* (sygn. 0.1 F. 1 nr 1).

Treść: Inwentarz probostwa i kasy parafialnej z roku 1870.

2. *Akta funduszków wikariuszowskich* (sygn. 0.1 F. 6 nr 11).

Treść: Korespondencja dotycząca majątku wikariuszowskiego (uposażenia) i dotacji państwowych dla wikariuszy nakielskich.

b. Archiwum Parafii Farnej w B y d g o s z c z y:

Etaty probostwa i kasy parafialnej. Vol. I (bez sygn.).

Treść: Etaty majątkowe z czasów kulturkampfu.

¹⁴ Por. Z. Zieliński: Tajna administracja archidiecezji gnieźnieńskiej w czasie kulturkampfu (1874—1886). *Nasza Przeszłość*. [T.] 24: 1966 s. 243—257.

¹⁵ Wszystkie akta seminaryjne dotyczące spraw majątkowych z lat 1873—1886 znajdowały się w rękach komisarza do zarządu majątkiem arcybiskupim. Z polecenia ministra wyznań Gosslera, wydanego dnia 6 II 1886, komisarz przed zdaniem agend majątkowych archidiecezji nowemu arcybiskupowi miał wycofać pewne dokumenty i przekazać władzom państwowym. Były między nimi również akta seminaryjne. Część tych akt dostępna jest obecnie w APP (NP XXIV, D I 30 k. 3).

c. Archiwum Parafialne w ^a Dembowie:

Akta tradycji majątku kościoła i plebanii (sygn. A. 1).

Treść: Inwentarze dóbr parafii i probostwa dembowskiego w czasach bezpośrednio poprzedzających kulturkampf i w okresie jego trwania.

DE FONTIBUS MANUSCRIPTIS EX POLONIS ARCHIVIS DEPROMPTIS AD RES GESTAS
KULTURKAMPF IN ARCHIDIOECESI GNESNIENSI ET POSNANIENSI ILLUSTRANDAS

S u m m a r i u m

Qui in articulo exhibiti sunt fontes ad *kulturkampf* in finibus archidioeceseos Gnesniensis et Posnaniensis annis 1873—1887 attinent. Quae documenta servant: Archivum Urbis Posnaniae et Palatinatus Posnaniensis, Palatinum Archiwum Civile Bydostiense, Archivum Archidioecesanum Posnaniense, Archivum Archidioecesanum Gnesniense. Praeter ea exempli causa aliquot documenta ex collectionibus paroecialibus oriunda afferuntur.

In eis, quae allata sunt ex profanis archivis, praestantissimae huic themati exstant collectiones Principalis Praesidii Posnaniensis, acta Regentiae Posnaniensis et Bydostiensis necnon complexio actorum Praesidii Aedilatus Posnaniensis. Verumtamen in actis ecclesiasticis magnus fontis valor inest commercio epistolarum inter Ledóchowski archiepiscopum et sacerdotes Koźmian ac Maryański missarum, qui clandestini rectores archidioecesium fuerunt.
